

Јеванђеље попа Живана Црногорца у Сремској Каменици

ПЕТАР МОМИРОВИЋ

Споменичко богатство српске православне цркве у Сремској Каменици, почевши од саме разнобојне грађевине храма, у средњовековним грађевинским традицијама и под утицајем најизразитијих фрушкогорских манастира, њеног зидног и иконописног сликарства на богато изрезбареном иконостасу, предмети примењене уметности и множина богослужбено-црквених књига и административних протокола, дају јој видно место и утицајну улогу као уметничко-историјској целини. Из свега, у овом случају поклања се пажња издвојеном скупу примерака библиографске вредности, лавовског издања из XVII века: Учитељно јеванђеље—Транквилион, Рохманов 1619. године, Престоно јеванђеље, Лавов 1644, Требник или Евхологион, Лавов 1682. и Јеванђеље, Лавов 1690. године.¹ Међу њима изазива посебно интересовање Престоно јеванђеље, штампано у Лавову 1644. године, не толико као библиографска вредност и особеност, него као историјски примерак везан за више личности и самог оснивача и ктитора православног храма у Сремској Каменици, за Живана Бајца Хајдаревића, званог Црногорца, протопопа сремско-карловачког у првој половини XVIII века. Ова, изнад свега занимљива личност, при-

мерни радник и узор свога позива и звања, без претеране хвале и икаквог идеализирања, спада у оне ретке људе, друштвено делотворне и највећим делом позитивне. Вредан и штедљив, свуда на радном месту, готов да учини, дарезљив у друштвенкорисним пословима, врло прорачунат и промишљено смео. Строг према себи и својим најближим. Врло цењен од својих претпостављених и веома поштован од пастве и народа. Од 1722. године па надаље, био је често биран за посланика и представника на црквено-народним саборима. Поверавани су му разни важни послови и био је у преписци са угледним и утицајним личностима свога времена. Таквог га приказују трагови његовог дугог живота од 75 (или 85) година. Рођен је у Бечкерек (данас Зрењанин) 1676 (мање вероватно 1666). Не зна се где је и шта учио. Започео је свој свештенички позив у Баји, па је по томе доцније назван Бајац. Прешао је у Ср. Карловце око 1706. године и у њима проживео до своје смрти, 1751. године. Ту се у млађим годинама бавио врло успешно књиговезачким занатом, те су бројни подаци о тој врсти његове делатности. Истовремено и целог свога века био је велики књигољубац са разумевањем и цењењем садржине, технике издања и опреме књига.² У попису Карловачке митрополије под бр. 106 је пописана „Варош Карловац“, 6. марта 1733. године. Међу свештеницима, на првом је месту протопоп Живан Црногорац. Између осталог, наводе се књиге које има: московске — Тестамент, 4 књиге Житија свјатих, Беседе св. апостола, Вечера душевна, Исповедање православне вере, Теофилакта московског објед и друге потребне књиге.³

Највећи његов радни, стваралачки и животни подвиг је подизање садање каменичке православне цркве сопственим средствима, а потом и његовом заоставштином: започео је за живота, 1742, завршили су је, по завештању његови наследници, 1758. године.

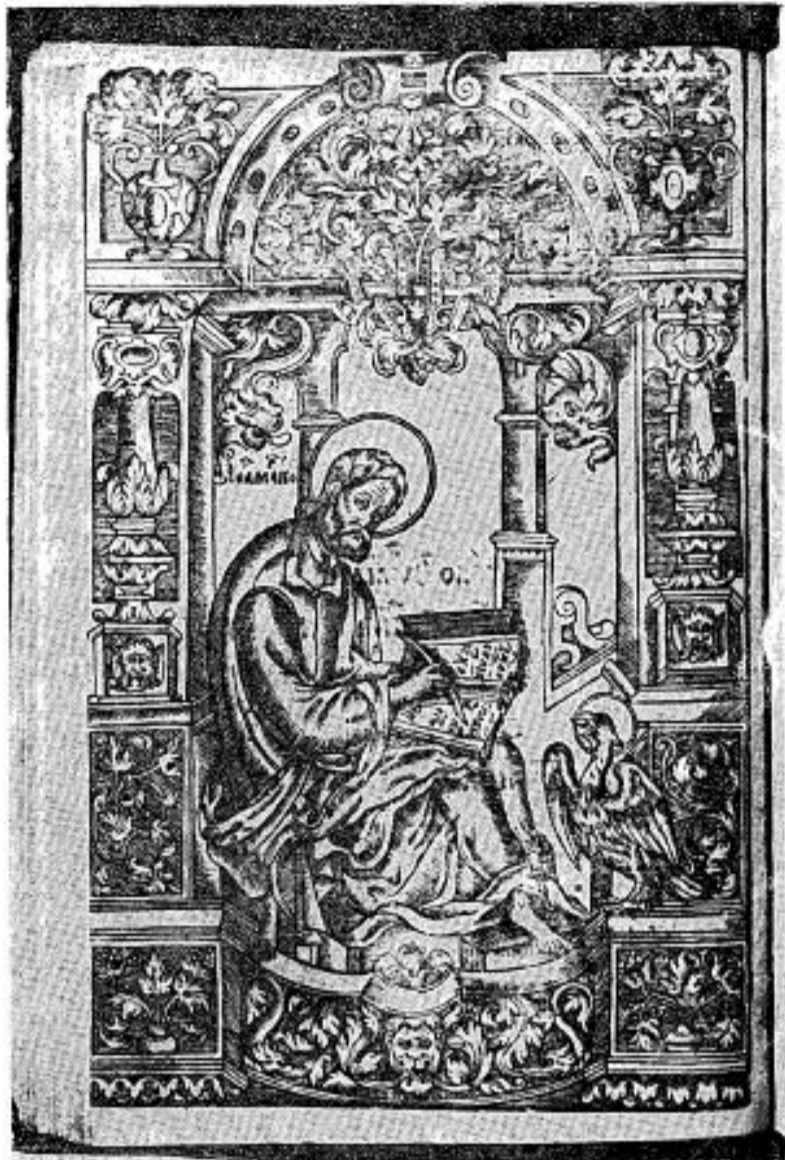
Сл. 1. Насловна страна јеванђеља (снимак: Т. Пивничке).
Fig. 1. Frontispice de l'évangile.

² Сви подаци узети из чланка Д. Руварца, *Живан Црногорац, парох и прота карловачки 1711—1750*, Ручни српскоправославни свештенички календар за просту годину 1909, Земун 1909, 42—61.

Ј. Севдић, *Преостали сликарски радови Амвросија Јанковића*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, II, Нови Сад 1958, 81—98. О Живану Црногорцу 85—86.

³ *Српска Митрополија Карловачка око половине XVIII века*, по архивским списима приредио Димитрије Руварац, Ср. Карловци 1902, 113—114 А.

Сл. 2. Гравура јеванђелиста Марка (Снимак: Т. Пивничке).

Fig. 2. Portrait e l'évangeliste Marc.

Престоно јеванђеље које је предмет овог рада, иако је везано за протопопа Живана, иако се нашло у цркви Ср. Каменице, задужбини Живана Црногорца, не може се рећи да је дар самога Живана својој задужбини, јер о томе нема никаквих непосредних података. Да га је Живан даровао, свакако би то записао на страницама јеванђеља или би оставио некога трага о томе, као што је то већ чинио у сличним приликама,⁴ сем ако није имао нарочите разлоге да то прећути. Међутим, записи у самој књизи и урезан натпис на оковима корица не говоре ништа о томе. Према њима, из прошлости књиге, идући хронолошким редом, забележено је ово на доњим маргинама после насловног

У продужетку првог записа, из 1706. године, другом руком, и доцније, прибележено је сле-

деће: Сіе стоє Євангеліє храма введєнія Богородицы шкновієся собственымъ трошкомъ житєлицамы Новосадскыи Ісїаномъ рожденомъ Тешдоромъ и Янноуъ Миленоуъ, настояніємъ Госпоже Персиде Петровиѣ вдове капетана Тирѣ Петровиѣ, при военномъ Гарнизонѣ капеланъ Базарѣ Поповиѣ, године 1866.

Дакле, Јеванђеље је купио и донео свештеник Пејо из Ердеља, када је као војни свештеник у регименти Јована Монастерлије, био тамо у борбама за време устанка Ракоцијевих куруца, 1706. године.⁵ Вероватно је књигу донео у Ср. Карловце, па је откупљена или приложена храму св. Николаја — саборној цркви. Године 1715. преповезано је и оковано за време карловачког митрополита Викентија Поповића Јањевца (1713—1725), а старалац и дародавци су протопоп Живан, Јован сапунџија, Станко Богдановић, абација и Стојан. Пошто је поп Живан био књиговезац, вероватно је сам повезао, а можда и оковао књигу. По свој прилици, његови су били иницијатива и настојање.

Млађи, пак запис, из 1866, наводи да је књига храма Воведенија Богородице и да је обновљена трошком и старањем поменутих Новосађанки, а несумњиво подстреком и настојањем гарнизонског капелана петроварадинског, Лазара Поповића. Ту је потребно расправити која је црква Воведенија у питању. У овом случају, два храма Воведенија долазе у обзир: најпре, Горња црква у Ср. Карловцима, чији је парох неко време био поп Живан и за коју је био везан у току живота и рада. Ту су му сахрањена чељад и он,⁶ затим Стара црква у Сремској Каменици, посвећена Воведењу. Помиње се у једном старом пентикостару, 1716. године, а забележено је више пута, 1738. године, у минејима, штампаним у Москви 1724. године, да су купљени или приложени храму Воведенију у Каменици; то стоји и у једном дефтеру исте цркве из 1763. године, на 123. листу...

слажена до лѣта 1742. све на единомъ листѣ и храмъ введєніє престыа Бѣдцы.

Несумњиво је јеванђеље тада припадало Горњој цркви Воведења у Сремским Карловцима. После 1742. године, дакле приликом подизања садањег храма, задужбине Живана Хајдаревића, храм је посвећен Рождеству Богородице, ваљда по жељи ктитора или народа. Воведење (21. новембра по старом, 4. децембра по Грегоријанском календару), као храмовна слава, није погодно за окупљање народа због дубоке јесени, хладноће и падавина, па је промењен патронат

⁴ Д. Руварац, *Живан Црногорац...*, 46—47 и 51—52.

⁵ Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. II, издање Матице српске, Нови Сад 1959, 62—69, посебно 66 и 68.

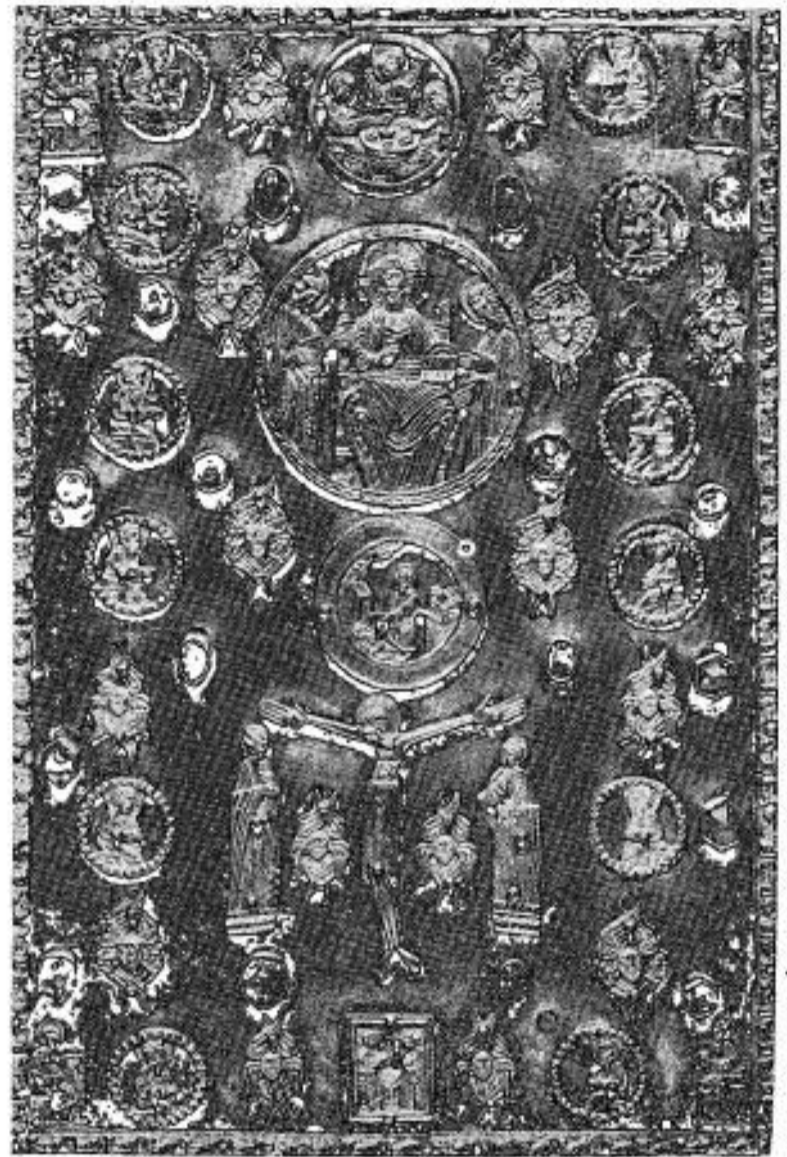
⁶ Д. Руварац, *Живан Црногорац...*, 53.

из Богородичиног циклуса — Рођење Богородице 8 (21. септембра).⁷ Али тиме није још све разјашњено. У последњем запису спомиње се „војено гарнизонски капелан“ године 1866. Ту је реч о православној капели при Петроварадинском гарнизону и болници, коју су опслуживали разни свештеници, или капелани, сремскокарловачког протопопијата. У навођеној књизи Д. Руварца — Српска Митрополија Карловачка, у IV одељку, из 1791. године, на 62, страни, под бр. 21 наводи се да каменички свештеници: „Бесплатно обављају дужност у војеној капели у ПетроВарадину и болници“.

У Ср. Каменици се и данас налази један служебник петроварадинске капеле, издан у Београду 1838, који је припадао саборној цркви св. Николаја у Ср. Карловцима. У запису, на доњем предлисту служебника, вели се да је књига дата поменутој капели, 1855. год. У другој белешци стоји, да је иста књига обновљена трошком јеромонаха хоповског Гедеона, привременог капелана војничке капеле петроварадинске и протопопијата карловачког, 1902. године. Сличан случај могао је бити и са овим Јеванђељем, да је као старо и ван употребе дато на послугу петроварадинској капели из горње цркве каме-

Сл. 3. Гравура јеванђелиста Јована (Снимак: Т. Пивничке).

Fig. 3. Portrait de l'évangéliste Jean.

Сл. 4. Горња корица Живановог јеванђеља са оковом (Снимак: Т. Пивничке).

Fig. 4. Dessus de la couverture de l'évangile de Zivan avec ses ferrures.

ничке, Ваведења, па је отуда и настојао капелан Лазар Поповић да се јеванђеље обнови, ваљда преповеже, 1866. године. Ако је тако; онда је књига доспела у Петроварадин 1855. године, можда када и наведени службеник. Мање је вероватно да је позајмљено из каменичке цркве са старим називом патроната — Ваведења. Е, сад настаје питање, када је могла dospети у Каменицу? У старијем поменутом попису Карловачке митрополије из 1732, од 20 XII, каменичка црква је имала два престопа јеванђеља, великокијевско и лавовско.⁸

Трагање и проверавање по старим каменичким архивалијама, посебно у сачуваним инвентарима из 1768. године (4 листа), из потпуног пописа 1774. и 1791. не дају јасан и одређени одговор

⁷ То је чест случај, па се зимски патрони замењују летњим одговарајућим, ако их има, нпр.: св. Никола зимски 6(19) XII, замењује се летњим св. Николом 9 (22) V; св. Јован Крститељ 7 (20) I, замењује се Рођењем св. Јована — Ивањдан 24. VI (7 VII); јесењи св. Арханђел 8 (21) XI, летњим 13 (26) VII, итд.

⁸ Српска Митрополија Карловачка..., 54 Д.

на ово питање. У инвентару из 1768. нема ништа о књигама, а последња два инвентара су преписи један са другога са додацима из каснијих година. У обама под нумером 12 и насловима:

Написаніе книгъ московских і серб (ских), набројана су три јеванђеља: **Єѵгліе,** на велико коло

оковато сребром оковато (!) зеленом кадиф.;

Єѵгліе менше црвеном кадифомъ обучено и оковато: **Єѵгліе** Старопечатано неоковано.

Под другим насловом су: Книги кіевскія.

Лавовских нема, сем ако их пописивач није прибродіо московским — што значи руским.

Ово Јеванђеље попа Живана, по размерама највише би одговарало оном првом у инвентару — „на велико коло". Зелена кадифа могла је бити измењена приликом обнове, 1866, а за оков не може се ништа разазнати, јер и друго мање јеванђеље је са црвеном кадифом и око вом. Треће, старопечатано и неоковано, не долази у обзир, јер је по Живаново оковано још 1715. године.

У попису, пак, цркве св. Николе — саборне у Сремским Карловцима, извршеном 6. марта 1733, године, у погледу престоних јеванђеља, вели се да има једно московско, једно лавовско, које

Сл. 5. Оков доње корице Живановог јеванђеља (Снимак: Т. Пивничке).

Fig. 5. Ferrure du revers de la couverture de l'évangile de Zivan.

би могло бити ово. У попису осталих богослужбених књига у ђаконикону или за певницама, наводе се опет јеванђеља, „једно сребром оковато" и два раздерана, само не може се бити сигуран, да ли је реч о истим примерцима или другим књигама.⁹

Колебање у овом погледу није тежиште питања овога примерка, него само једна занимљива епизода његове необичније прошлости. Главно је да је, посредно или непосредно, све везано за протопопа Живана и његово живо старање и неуморни рад.

Основни подаци употпуњују нам представу о овој ређој књизи на нашем подручју. Величина листова јој је данас 26, 8 X 17,5 см. Обрезивана је више пута приликом преповезивања па јој то није првобитна мера. Има 12 + 412 листова са обележавањем у доњем десном углу словенским словима — бројевима. Текст је одштампан црним словима, а напомене црвеном бојом. Јеванђеље је издала Типографија Братства храма Успенија Богородице у Лавову, 1644. Типограф је био Михаил; Сљоска (Слјоска). У сказанију читања јеванђеља по месецима, нема помена Срба светитеља — св. Саве и св. Симеона.

Што се тиче уметничке опреме књиге, она није само лепог, крупног и чистог слога, него је то и гравурама добро украшено издање. Насловна је страна засићена композицијом наслова у аркади на једном барокном цртежу ретабла, са Деизисом на врху и бочним уоквирењем винове лозе са листовима и грождјем, а лоза образује на угловима дугуљасте медаљоне око допојасних фигура апостола и јеванђелиста са уобичајеним симболима — анђео, лав, бик и орао.¹⁰ Доња је трака испуњена мањим ликовима пророка Јоне (?), Исаје, Мојсија и Данила. Између конзола постоља ретабла представљено је Успење Богородице, коме је посвећен манастир у Лавову. На угловима гравуре Успења исписано је *Ѡж* — *Ѡж*, *ѠѠ* — *ѠѠ* (1736), тј. го динa израде графике. Текст јеванђеља је украшен минијатурним графикама најистакнутијих јеванђелских догађаја одговарајуће садржине, нпр.: Милостиви Самарјанин, Христос и Самарјанка, Блудни син, Рођење Христово, Поклоњење мудраца, Цвети, Распеће, Парабола о сејачу и семену, Митар и фарисеј, итд. Минијатуре нису многобројне, али су цртачки, технички и композицијски добрих особина. Још су лепше изведени портрети јеванђелиста испред сваког јеванђеља, на величини листа, у богатим архитектонским украшеним ентеријерима. Јеванђелисти су са старинским распоредом сим-

⁹ Исто, 113 А.

¹⁰ Посебно обратити пажњу, јер су у овом јеванђељу различити распореди симбола јеванђелиста на ауторским гравурама, Марковог — орао и Јовановог — Лав.

:

Сл. 6. Оков Крушедолског јеванђеља (Снимак: Т. Пивничке).
Fig. 6. Ferrure de l'évangile de Krušedol.
Reproductions.

вола: Марков је орао, а Јованов лав. Сигнатуре су грчке. Гравуре су црнобеле. Свако јеванђеље почиње крупним цветним и фигуралним иницијалом у црвеносмеђој боји. Матејев и Марков су са њиховим симболима — анђелом и орлом, у Лукином је лик св. Петра са кључем у руци, Јованово В је у флоралним мотивима. На почетку књиге, молитва Вседржитељу почиње црвеним иницијалом Т, са представом кентаура. Орнаментисана заглавља и различите вињете на завршецима текстова, саставни су делови ликовног обиља и лепоте књиге. Сребрни оков корица овом примерку увећава вредност и историјско-уметничку цену.

Упркос значају саме књиге, за нас је од веће вредности повез, односно украсни оков. Књига је укорићена у дрвене корице, обложене црвеним, сада олињалим, сомотом. По сомоту је распарчани сребрни оков који се састоји од по четири оквирне металне траке по рубу повеза. На тракама су аплицирани, на горњој корици, рељефни медаљончићи са ливеним пластичним допојасним представама дванаесторице апостола са књигама, у ритмичком наизменичном току између слободних ликова серафима. У углове унутрашњег кадифеног поља стављене су тростране плочице са валовитом линијом треће,

спољне, стране и потпуним фигурама јеванђелиста у седећем ставу, заузетих писањем. Остала средишна површина местимично је прекривена прикованим композицијским медаљонима и слободним фигурама: на врху, између два серафима, уоквирена је кружно Богородица Оранта, затим Св. тројица у виду три анђела Аврамовог гостопримства. Бочно су две слободне фигуре — Богородица и св. Јован Богослов из Распећа, само је овде изостало Распеће због скученог простора.¹¹ На средини корице у крупнијем медаљону је Деизис, који носе 6 серафима. Испод тога су два слободна серафима и двоструко уоквирени кружни медаљон Христовог васкрсења — Силазак у ад.

Доња корица је слично компонована, само су у медаљонима по рубу трака 12 малих пророка између рељефних серафима, у угловима поља су медаљони са четири велика пророка, а на средини Богородица Оранта у кружном тордираном медаљону, ношеном од пет серафима. Уоколо је постављено 8 слободних серафима. На оквирима апостолских и пророчких медаљона утиснуте су ситне сигнатуре. Најчешће се разазнаје слово П и почетно слово односног апостола или пророка, рецимо П. А., А. Н., Г 8, изнад Св. Тројице — Иѣ — Хѣ — Мѣ — Іѣ, изнад Св. Тројице —

сѣта тројица, на Силаску уна Деизису ад —

Хѣо РЕКАСЕНЕ

У ствари, горња је корица икона Деизиса са апостолима, а доња Богородице са пророцима — „Пророци те наговестише“.

Корице на хрпту су повезане са четири металне ланчане јаке мрежице, оспособљене за окре тање, односно за ширење и сужавање, према захтевима употребе књиге.

Јеванђеље је у подношљивом и задовољавају ћем стању. Неки су листови на крају поцепани, а књига је прилично разлабављена. Оков се добро држи. Од свега су најзанимљивији њего во порекло, мајстор и место израде или обраде и тачно време постанка.

Из претходно изложеног и наведених записа, може се сматрати као поуздано да је оков начињен 1715. године, мада то може бити и обнова или премештање окова са неке старије или оштећене књиге. Мотиви, стил и распоред украса окова, јако су слични оковима појединих јеванђеља из друге половине XVII века: Крушедолском, јеванђељу манастира Савине, донекле јеванђељу Пивског манастира, рад Пере Лазаревића 1670. године.¹²

Оков Живановог јеванђеља, по фигурама серафима, медаљонима средњега поља и компози-

¹¹ Видети: Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, издање Матице српске, Нови Сад 1966, св. 160 и 162.

¹² Исто, 134—135. сл. 158, 159, 160, 162 и 166:

цијским решењима, најсличнији је Крушедолском јеванђељу, само су нешто друкчији оквири медаљона и њихова поставка. Скоро су истоветни медаљони Св. тројице, средишне Оранте и Силаска у ад,¹³ а Деизис, фигуре испод Распећа и остало приближни су окову јеванђеља манастира Савине.¹⁴

По излагању и тврђењу др Бојане Радојковић, ови су окови стилски, технички и композицијски руског порекла, из половине XVII века, отуда су калупи, добијени на дар, или купљени, пренесени у Београд и ту убрзо коришћени.¹⁵ Можда су донесени обрасци, или већа количина одлива, који су извесно време употребљавани. Могуће је да су калупе и одливе доносили руски трговци књигама и иконама и продавали их на футошким вашарима.

Ако не би било пресмело говорити о типовима апостола и пророка у медаљончићима, грубље и непрецизно изливеним и излизаним од времена и дуже употребе, рекло би се да носе извесне карактеристике руских ликова, на што би наводиле и црквенословенске сигнатуре медаљона, сем ако тај утисак не појачава примитивнија обрада, а можда и истрошени калупи.

Медаљони на Живановом јеванђељу и њихови оквири знатно се разликују од сличних примерака на јеванђељима Крушедолском и манастира Савине. Велика је сличност серафима на обама јеванђељима, а Оранта, Силазак у ад и Св. тројица скоро су истоветни. Ако су окови јеванђеља Крушедолског, Савиначког и Пивског начињени у Београду, половином XVII века, оков на Живановом јеванђељу је из доцнијег времена и није рађен у Београду, јер су 1715. и ранијих година били непријатељски међусобни односи Аустрије и Турске. Међутим, велики број београдског становништва, после Карловачког мира, настанио се у Петровара-

динском Шанцу (доцније Нови Сад). Међу досељеним кујунцијама неко је имао старе калупе, па је помоћу њих правио одливе за окове по старим узорима и облицима. Али, таквих би јеванђеља било више. Онда долази друга претпостављена могућност. Вероватно је наручилац захтевао оков по угледу на Крушедолско јеванђеље, те је кујунција правио извесне одливе и калупе и изливао медаљоне. Да ли је тако изливене и аплициране окове постављао сам кујунција или књиговецац Живан Црногорац, није претежно питање. Ипак, нешто доводи до других сумњи и двоумљења. Повод су два поменута угравирана иницијала S. R. Да ли га није поп Пеја купио у Ердељу оковано, па га трудољубиви протопопа Живан само откупио уз помоћ записаних приложника и дао да се ударе натписи, јер не стоји да је и окувао јеванђеље, као што није записано ни да је купљено. Ако би било тако, онда би била и јаснија она два латинска слова, која би означавала мајстора или трговца Немца, Мађара, углавном католика. Можда се то догодило све и у самом Петроварадинском Шанцу, код придошлих странаца занатлија.

Овај лепи примерак, везан за вредну и делотворну личност протопопа карловачког, Живана Хајдаревића Црногорца, и његову задужбину у Ср. Каменици, још нам једном потврђује његове увек добронамерне потезе; пружа нам, добро очувани библиографски примерак, податке о више наших лица и личности из XVIII и XIX века и врло занимљив историјскоуметнички прилог необичног окова, који представља значајни беоцуг у заоставштини наше примењене уметности.

¹³ Исто, сл. 158 и 159.

¹⁴ Исто, сл. 160 и 162.

¹⁵ Исто, 134 и 135.

Evangile du pope Živan Crnogorac (le Monténégrin) à Sremska Kamenica

PETAR MOMIROVIĆ

Il s'agit du livre d'une personnalité publique de grand mérite de la première moitié du XVIIIe siècle, du prêtre Živan Hajdarević Bajac le Monténégrin, amateur de livres et relieur, qui était assidu et laborieux dans les affaires sociales de son époque. Donateur et fondateur d'églises à Sremska Kamenica, près de la ville de Novi Sad, dans la province yougo slave du Vojvodina.

Le livre est un évangile imprimé à Lvov (Ukraine SSR), en 1644. Il arriva par hasard dans le Vojvodina, à travers la Transylvanie (Roumanie d'aujourd'hui). Il fut apporté par un aumônier militaire en 1706, dans la ville de Sremske Karlovice, centre ecclésiast-

rique des Serbes d'autrefois dans cette province. Le sort ultérieur du livre est lié au prêtre mentionné Živan. Il prit soin à ce que l'exemplaire en question soit serti d'une monture artistique en argent, d'une apparence non pas quotidienne et d'une exécution extraordinaire, garni de motifs façonnés sous l'influence russe du XVIIe siècle, mais exécutés par des orfèvres locaux. Le livre finit avec le temps par se trouver dans sa fondation, où il y est gardé encore de nos jours. Il est important par sa valeur bibliographique historique et le travail d'art décoratif dont il est orné datant du début du XVIIIe siècle, (1715),